

העליות לארץ-ישראל ממצרים בשלהי התקופה הממלוכית וראשית השלטון העות'מאני*

מיכאל ליטמן

אילו הירידה מארץ-ישראל למצרים היתה נושא דיוננו, היה החומר רב יותר מזה ששישנו על העליות משם אליה.

הרדב"ז, ר' דוד אבן זמרא, מגדולי חכמי מצרים במחצית הראשונה של המאה הט"ז,¹ כבואו לתרץ את קיומו של הקיבוץ היהודי במצרים ואת ירידתו שלו מארץ-ישראל למצרים, למרות האיסור לשכון בארץ זו,² כתב:

וראיתי מ"ש [מי שכתב] שאין האסור אלא לשוב מארץ ישראל למצרים, אבל משאר ארצות לא³ ואין ראוי לסמוך על היתר זה, וגם מי שאמרו⁴ לא אמרו אלא לתת טעם לקהלות השוכנים שם, וגם אני הכותב שכנתי שם שנים רבות אבל לא היה בדעתי להשתקע שם אלא ללמד תורה וללמדה לפי ששייכת א"י קשה עד מאד [ההדגשה שלי, מ"ל] ומי יוכל לעמוד בה ולא יצטרך לבריות.⁵

הרדב"ז חוזר על הנימוק הכלכלי לירידה למצרים כפירושו ל'משנה תורה' של הרמב"ם: 'ומפני טורח הטלטול ומיעוט ריוח המזונות בשאר המקומות [ההדגשה שלי, מ"ל]. לא חששו לאיסור זה... וגם אני נתיישבתי שם זמן מרובה ללמוד תורה וללמדה וקבעתי שם ישיבה, וכי האי גוונא מותר ושוב באתי לירושלים...'⁶

אך כאמור, בעלייה לארץ-ישראל אנו דנים ולא בירידה ממנה.

* מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאה שנישאה בכנס חוקרים על 'חקר ארץ ישראל, מתקופת המשנה והתלמוד ועד הכיבוש העות'מאני (קשרי כלכלה, תנועת אוכלוסיה, עליה לרגל)', שנערך מטעם המכון לחקר ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי בניסן תשמ"א בירושלים. תודתי לרב מ' עמאר על קריאת כתב-היד.

1 לתולדות חייו ראה: H.J. Zimmels, *Rabbi David Ibn Abi Simra* (RDBS), Breslau 1932; א' אשתור (שטרויס), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 458-470 [להלן: אשתור, תולדות היהודים]; I.M. Goldman, *The Life and Times of Rabbi David Ibn Abi Zimra*, I, New York 1970

2 שמות יד יג; דברים יז טז; שם, כח סח. וכן בירושלמי, סנהדרין סוף פרק י; בבלי, סוכה נא ע"ב. לעניין זה ראה: י' גרשוני, 'אסור הישיבה בארץ מצרים', תורה שבעל פה, יז, ירושלים תשל"ה, עמ' קו-קכב; ש' רפאל, 'כבוש ארץ מצרים ויישובה', שם, עמ' קלה-קמ.

3 על-פי דברים יז טז.

4 ר' אליעזר מקיץ, ספר יראים השלם, וילנא תרמ"א, סימן שט (שג).

5 מצודת דוד, טעמי מצות הרדב"ז (על דרך הסוד), זאלקווא תרכ"ב, מצוה תקצ"ב.

6 הלכות מלכים פרק ה, הלכות ז-ח. וכן ראה: שו"ת הרדב"ז, ד, ליוורנו תי"ב, סימן עג: '...דעל זה הטעם אנו סומכין לדור במצרים אעפ"י שהתורה אמרה לא תשוב בדרך הזה עוד, דכיון שאין אנו יורדים להשתקע אלא לגור וכאשר תמצא ידינו נלך לא"י אין אנו עוברין...'

חובת העלייה לארץ-ישראל

לעניין זה חשוב מאוד הדיון ההלכתי לגבי חובת העלייה לארץ-ישראל והישיבה בה לאחר חורבן הבית, שכן הוא קשור אליו קשר הדוק.⁷ לנימוקים ההלכתיים בעד ונגד היו השלכות מעשיות, לפחות לגבי חובת העלייה ממצרים; והמציאות ההיסטורית והגיאוגרפית השפיעה על פירוש ההלכה, כפי שכבר רמז לכך הרדב"ז בדבריו שהובאו לעיל: '...ומי שאמרו לא אמרו אלא לתת טעם לקהלות השוכנים שם'.

ידועה המשנה בסוף מסכת כתובות: 'הכל מעלין לארץ-ישראל ואין הכל מוציאין...'⁸, ודברי הברייתא במקום: '...הוא אומר לעלות והיא אומרת שלא לעלות, כופין אותה לעלות ואם לאו תצא בלא כתובה, היא אומרת לעלות והוא אומר שלא לעלות כופין אותה לעלות ואם לאו יוציא ויתן כתובה וכו'...'⁹.

בעלי התוספות, בהתייחסם לדברי הברייתא שהוזכרו לעיל, אמרו: 'אינו נוהג בזמן הזה דאיכא סכנת דרכים'. כלומר, אין אפשרות לכפות על בן או בת הזוג להצטרף ולעלות לארץ, משום סכנת הדרכים שקיימת.

אל שתי תפיסות אלו — המשנה והברייתא מצד אחד ודברי התוספות מצד שני — יש לצרף את דעתו החד-משמעית של הרמב"ן, שקבע כי המצווה לעלות לארץ-ישראל ולשבת בה היא מצוות עשה לדורות, שכל אחד חייב בה ואפילו בזמן הגלות.¹⁰

הרדב"ז, בתשובותיו, הצטרף לדעת התוספות וקבע שאין לכפות לעלות לארץ בזמן, וזאת משלושה טעמים:

(א) סכנת-דרכים.¹¹

(ב) הקשיים הכלכליים בארץ-ישראל וההוצאות הגדולות הכרוכות בעלייה אליה.¹²

(ג) סכנת הערמה הן מצד האשה והן מצד הבעל.¹³

אך כששאלה זאת נוגעת לעלייה ממצרים לארץ-ישראל, ביטל הרדב"ז את הנימוק של סכנת-דרכים: '...ואני אומר אין זה [סכנת-דרכים] אמור אלא לבא ממקומות רחוקים דרך ימים והרים ובקעות בים וביבשה, אבל העולים מהכא [ממצרים] לא"י אין שם סכנה לא לאשה הרה ולא לקטן...'¹⁴.

הרדב"ז לא היה הראשון שקבע את התחום הגיאוגרפי לגבי סכנת-דרכים. כבר הקדימו הרשב"ש (ר' שלמה ב"ר שמעון דוראן), מחכמי-צפון-אפריקה במאה ה"ט, שפסק: '...בזמן הזה בארצות הללו ר"ל כל שהוא מסוף המערב עד נא ארון [אלכסנדריה] אין כופין לעלות, ומנא ארון ולמעלה כופין כיבשה וגם דרך ים בימות החמה אם אין שם ליסטים בים...'¹⁵.

7 על הספרות ההלכתית של חכמי המזרח במאות ה"ז-ה"י בנושא זה, ראה: י' שציפאנסקי, ארץ-ישראל בספרות התשובות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' שט-תז [להלן: שציפאנסקי, ארץ-ישראל].

8 יג יא.

9 בירושלמי, כתובות סוף פרק יג קיימת הבחנה לדין בין רצון הבעל לעלות ורצון האשה.

10 פירוש הרמב"ן לבמדבר לג נג, ובהשגותיו לספר המצוות של הרמב"ם, מצות עשה ד.

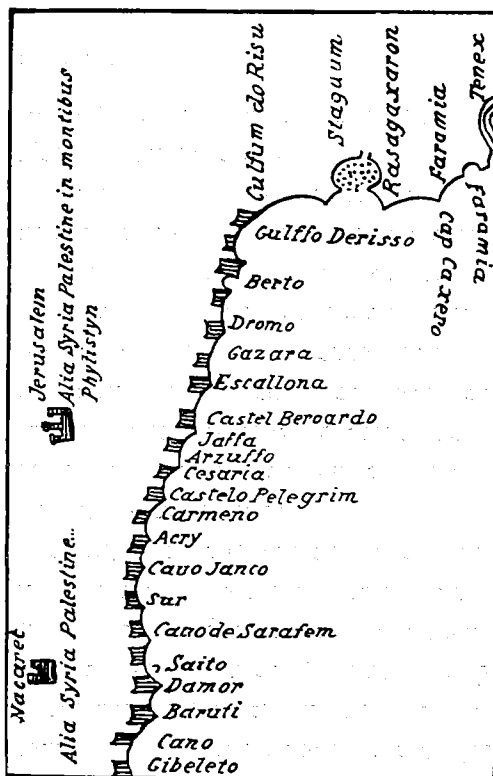
11 שו"ת הרדב"ז, ג, פיורדא תקמ"א, סימן תח.

12 שם, א, ויניציאה תק"ט, סימן תנד; שם, ג, סימן תט-תי.

13 שם, ג, סימן תט-תי.

14 שם, שם, סימן תח.

15 שו"ת הרשב"ש, ליוורנו תק"ב, סוף סימן א. וכך גם נפסק בשלחן ערוך, אכ"נ העזר, סוף סימן עה.

חוף סיני במפת מארינו סאנטו מראשית המאה ה-14. למעלה מימין: חוף מצרים

הנה, בעוד שהנימוק של סכנת־דרכים איננו חל על עלייה ממצרים, נשאר הרדב"ז דבק בשני הנימוקים האחרים – קשיים כלכליים וסכנת הערמה. ואולם, יורשו בהנהגת הקהילה במצרים, המהריק"ש (ר' יעקב קאשטרו),¹⁶ הביא את הפסק של ה'שולחן ערוך', המחבסס על דברי הרשב"ש ואת דברי הרדב"ז,¹⁷ וביטל גם את הטיעון של קשיים כלכליים כמניעה לעלות לארץ־ישראל. לדעת המהריק"ש, המצב הכלכלי בזמנו (שלהי המאה ה־15) טוב יותר בארץ מאשר במצרים: "... ידוע הוא בעוונות הרבים שהפרנסה מעוטה ופחותה במצרים בזמן הזה ובפרט תורת צדקה ללומדי תורה מצויה שם [בא"י] מכל תפוצות הגולה, ועוד שמסתפקים שם במועט, ועוד שאין כאן חשש רמאות..."¹⁸

דומה כי יש בדברים אלה הד לתמורות הפוליטיות והכלכליות שחלו במצרים בסוף המאה ה־15 ובראשית המאה ה־16. בעוד שבזמנו של הרדב"ז הנתה מצרים משלווה יחסית והמצב הכלכלי בה היה טוב יותר מאשר בארץ־ישראל,¹⁹ הרי בשלהי המאה ה־15 ובראשית המאה ה־16 התהפך הגלגל. החל מסוף המאה ה־15 הלכה ונחלשה מרותם של הוואלים במצרים והתערערה הסמכות של השלטון המרכזי בקושטא. ירידה זו היתה מקבילה לתמורות שהתחוללו באימפריה בכלל. לאחר תקופת השיא של ימי סלים הראשון (1512-1520), סולימאן המחוקק (1520-1566) ואף סלים השני

16 ראה עליו: שו"ת מהרי"פ, אלכסנדריה תרס"א, סימן כג. החיד"א, שם הגדולים, ווארשא תרל"ט, מערכת גדולים, אות יוד, סימן רנט [להלן: החיד"א, שה"ג]; Encyclopedia Judaica, V, Jerusalem 1971, p. 245

17 שו"ת הרדב"ז, ג (לעיל, הערה 11), סימן תי.

18 שו"ת אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג, סימן נא.

19 ראה: P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922, A Political History*, New-York 1967, p.

52 [להלן: הולט, מצרים]; S.J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton 1962, pp. 3-4

(1566-1574), נתגלו סימנים ראשונים של ירידה בקיסרות העות'מאנית, שסיבותיה היו צבאיות, כלכליות, חברתיות ומוסריות.²⁰

התמורות באימפריה לא פסחו על מצרים. כאן התבטא הדבר באינפלציה גדולה ובירידת שכרם של החיילים והפקידים. לכך היו השלכות פוליטיות, שכן הצמצום בהכנסותיהם של אנשי הצבא גרם למרידות של הסיפאהים נגד הפאשא בסוף המאה הט"ז. ב-1586 פרץ מרד ראשון, כשהחילות פיטרו את הוואלי ואסרו אותו באחד מבתי קאהיר. מרידות דומות פרצו שוב ב-1589, 1601 וב-1604. ואף כי זה האחרון דוכא באכזריות רבה, הרי מבחינה כלכלית לא חל שינוי לטובה.²¹ אדרבא, עול המסים הוכבד והמצב הכלכלי החמיר. כך הגיע המהריק"ש למסקנה הלכתית, כי הנימוק הכלכלי אינו יכול להוות מניעה לעלות ממצרים, כפי שהיה הדבר בימי רבו, הרדב"ז.²² אך יש להדגיש כי גם ארץ-ישראל נפגעה בסוף המאה הט"ז מן התמורות שחלו באימפריה, ולכן יש לבחון בזהירות את דברי המהריק"ש.

עד כאן ראינו יתרון אחד שהיה למצרים לגבי חובת העלייה לארץ — קרבתה הגיאוגרפית והביטחון בדרכים. זאת ועוד, מצרים שימשה ארץ-מעבר לא רק לסחר הבינלאומי מאירופה להודו,²³ אלא אף לאלה שעמדו לעלות לארץ-ישראל. והדבר אמור לא רק לגבי עולים שבאו מהמغرب,²⁴ או שד"רים שנשלחו לשם, אלא אף לגבי רוב העולים והשד"רים שבאו מאירופה.²⁵ מתשובותיו של הרדב"ז (ח"ד, ליוורנו תי"ב, סימן צד) עולה עניין זה במפורש, כשהוא דן בפולמוס שהתנהל במצרים בשנת הרצ"ט בין קהל המוסתערבים וקהל הספרדים בדבר חזרה שליח-הציבור כתפילת שמונה-עשרה. המוסתערבים נהגו על-פי תקנת הרמב"ם,²⁶ להתפלל תפילה אחת בקול רם, ולא רצו לחזור בהם, למרות שאר הקהלים שנהגו כך, חזרו לדין הגמרא, להתפלל תפילת שמונה-עשרה פעמיים, אחת בלחש ואחת בקול רם.²⁷ המוסתערבים טענו, בין השאר, נגד

20 על הסיבות לירידת האימפריה ראה: 'בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשכ"ג, עמ' 17 [להלן: בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה]; הולט, מצרים, עמ' 61-70; ב' לואיס, צמיחתה של תורכיה המודרנית (תרגום מ' זינגר ור' גוטליב), ירושלים תשל"ז, עמ' 17-31.

21 ראה: הולט, מצרים, עמ' 71-77. כמורכן, ראה: P.M. Holt, *Studies in the History of the Near East*, London 1973, pp. 178-181; A. Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIème Siècle*, I, Damas 1973, pp. 4-6.

22 היטיב לתאר את התמורות במצבה הכלכלי של מצרים ר' מרדכי הלוי, מחכמי מצרים במאה הי"ז. בפולמוס שלו בדבר פטירת תלמידי חכמים מתשלום המסים הוא כותב: 'לפנים בישראל היתה הארץ הלזו כגן ה' ארץ מצרים דשנה ורעננה רחבת ידים וטובה בכפליים... וכל הארץ באו מצרימה לשמע נדיביה ושועיה, פרנסיה וחכמיה ומהם היתה יוצאה הוראה בחכמה נפלאה כי היתה פרנסתם בהרוחה... ועתה בעונותינו הובישה בת מצרים ונהפכו עליה ציריה וקצור קצרה ידי מחזיקי התורה וניטל הודה והדרה... ועמא דארעא אזלא ונדלדלה מקפות פרנסה ורבה משטמה במסים וארנוניות קבועות ובלתי קבועות עד כי קצת מהמון העם שמו פניהם חס ושלום לפרוץ גדרה של תורה להפיל לארץ נזרה, להעמיס עול המסים על קצת ת"ת הנהנים מיגיעים אשר נשאר מעט מהרבה תחת היותה מלאתי משפט ות"ח מרובין'. שו"ת דרכי נעם, ויניציאה תנ"ז. חו"מ, סימן נו. כיוצא בזה שם, סימן נה. ראה: א' יערי (עורך), אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן 1971, עמ' 116, 118, 121 [להלן: יערי, אגרות].

23 ראה: שו"ת הרדב"ז, ג (לעיל, הערה 11), סימן תקכב.

24 ראה: א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 20-21. וראה, למשל, מסעו של ר' משולם מוולטרה שנערך בשנת רמ"א — א' יערי (מהדיר), מסע משולם מוולטרה, ירושלים תש"ט, עמ' 44-63 [להלן: יערי, מסע משולם מוולטרה], או מסעו של ר' עובדיה מברטנורא שנערך שבע שנים לאחר-מכן — יערי, אגרות, עמ' 112-125.

25 ראה: י' בלאו (מהדיר), תשובות הרמב"ם, ב, ירושלים תש"ך, סימן רנו, רנח. שו"ת הרדב"ז, ד (לעיל, הערה 6), סימן ה; אשתור, תולדות היהודים, ב, עמ' 374-376.

27 בבלי, ראש השנה לד ע"ב.

העליות לארץ-ישראל ממצרים בשלהי התקופה הממלוכית

הרדב"ז שתמך בעמדת הספרדים, כי אילו היה זה מנהג משובש, למה לא העירו על כך חכמים אחרים מזמנו של הרמב"ם ועד עתה? על כך השיב הרדב"ז: "... רוב החכמים והגדולים הבאים למצרים דרך העברה [ההדגשה שלי, מ"ל] ללכת לארץ ישראל ואינם מתעברים על ריב לא להם...".

לגורמים אלה יש להוסיף את היותן של ארץ-ישראל ומצרים, בשלהי התקופה הממלוכית, תחת שלטונו של מושל אחד — קאיתבאי אל מחמודי²⁸ — שהיה נוה ליהודים.

הרכב העולים

הרכב העולים בתקופה הנדונה היה מגוון מבחינת המין הגיל והעיסוקים. באו צעירים למצוא כלות, זקנים וחולים בערוב ימיהם, כדי לזכות ולהיקבר בארץ הקודש.²⁹ ילדים הובאו על-ידי הוריהם לקברו של שמואל הנביא, לגלח את שיער ראשם — מנהג הידוע בשם 'חלקה' *حلقه*³⁰ וממצרים הובאו אף עוללים ויונקים ולא חששו לקשיי הדרך.³¹ בין הבאים היו גם גברים ונשים, ודומה כי מספר הנשים היה גדול יותר.³² ר' עובדיה מברטנורא, באיגרתו הראשונה משנת רמ"ח, מספר כי שומרונים רבים נסעו אתו ממצרים, ללכת אל הר גריזים ולזכות את הפסח; ואילו לגבי היהודים, הוא מציין כי רק משפחות בודדות הצטרפו אליו — אחת מהן, כדי לקיים את נדרה לחוג את חג המצות בירושלים.³³ נראה כי בשלהי התקופה הממלוכית לא היתה עלייה גדולה והיא גברה יותר עם הכיבוש העות'מאני, כששופרו התנאים הבטחוניים בארץ ובדרכים וגברו התקוות המשיחיות הקשורות בגירוש ספרד וכיבוש ארץ-ישראל על-ידי סלים הראשון.³⁴ אך גם אז לא היו המספרים גדולים, כי חלק גדול ממגורשי ספרד הספיק כבר להיאחז ולהתאקלם בתורכיה וביוון.³⁵ עם העולים באותה התקופה ממצרים נמנים גדולי החכמים, כגון ר' יוסף סראגוסי, רבו של הרדב"ז;³⁶ ר' יעקב בירב, שהגיע למצרים מפאס ואחר-כך עלה לצפת והיה מעורב במחלוקת

28 על תקופת קאיתבאי אל מחמודי ראה: אשתור, תולדות היהודים, ב, עמ' 398-416.

29 ראה: שו"ת מהר"י בירב, ירושלים תשי"ח, סימן ב; י' הקר, 'עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה'. שלם, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 111-112.

30 ראה: שו"ת הרדב"ז, ב, ויניציאה תק"ט, סימן תרח.

31 ראה: שם, ג, סימן תח.

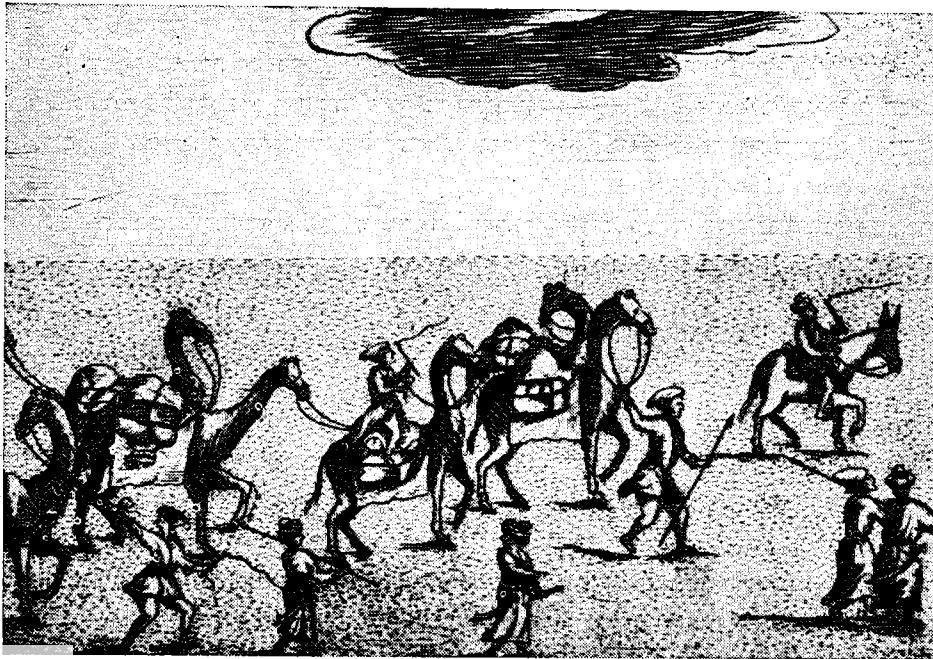
32 ראה: שם, א, סימן תנד; ג, סימן תח-תט; שו"ת מהריט"צ, ב, ויניציאה תנ"ד, סימן רעו. ר' עובדיה מברטנורא כותב באיגרתו משנת רמ"ח, כי מצא בירושלים 'אלמנות רבות, זקנות וגלמודות, אשכנזיות ספרדיות ומשאר לשונות רבות בתוכה, שבע נשים כנגד איש אחד'. יערי, אגרות, עמ' 127.

33 שם, עמ' 117, 119. על העליות-לרגל ממצרים במחצית הראשונה של המאה ה"ט, ראה שו"ת חשב"ן, ג, לעמבערג תרנ"א, סימן רא, שהוא מקור חשוב לתולדות יהודי ירושלים בתקופה זאת.

34 על התקוות המשיחיות של המגורשים, ראה: ח"ה בן-שושן, 'גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד', ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 225-227. על התקוות המשיחיות במאה ה"ט, עוד לפני גירוש ספרד, ראה: כ"ז קדר, 'לתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי הביניים', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 413-415. י' הקר (לעיל הערה 29), עמ' 118-128.

35 ראה: בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה, עמ' טז-יז.

36 ראה: רפאל אהרן אבן שמעון, טוב מצרים, רבני מצרים וגאוניה, ירושלים תרס"ח, יח ע"ב-יט ע"א [להלן: טוב מצרים]; אשתור, תולדות היהודים, ב, עמ' 484-485.

שיירה של עולי-רגל חוצה את מדבר סיני, ציור משנת 1694

הסמיכה בשנת רח"צ;³⁷ ר' משה ב"ר יצחק אלאשקר, מחברי בית-דינו של הרדב"ז;³⁸ וכמוכח הרדב"ז, שירד למצרים בסוף תקופת שלטון הממלוכים וחזר לארץ במחצית המאה ה־ט"ז.

הזיירות

נראה שרק מעטים מן העולים התכוונו להשתקע בארץ-ישראל. רובם עלה למטרות אחרות, כגון עלייה-לרגל לירושלים או להשתטח על קברי צדיקים — מנהג הידוע בשם 'זיירות' (מן השורש הערבי *zayin* — בקר).

אחד ממוקדי הזיירות עד מחצית המאה ה־ט"ז היה קברו של שמואל הנביא. על קברו נהגו לגלח את שיער הילדים ונתנו כסף כמשקל השיער לצורכי המקום, להדליק עליו נרות, חוץ מנדרים ונדבות שנדבו.³⁹ נשים עקרות וחולים נהגו לפקוד את המקום בכ"ח באייר, יום פטירתו של שמואל הנביא.⁴⁰

במחצית השנייה של המאה ה־ט"ז היתה העלייה למקום זה כרוכה בסכנה והחכמים החרימו שלא

37 ראה: דוד קונפורטי, קורא הדורות (מהדורת דוד קאססעל), ברלין תר"ל, לב ע"א [להלן: קורא הדורות]; דברי יוסף סמברי, כתב-יד בודליאנה Opp. Add. 8°, 34 (2410) עמ' 476-470; ח"ו דימיטריובסקי, 'בית מדרשו של רבי יעקב מע"ג, אות י, סימן ריא; אשתור, תולדות היהודים, ב, עמ' 476-470; ח"ו דימיטריובסקי, 'בית מדרשו של רבי יעקב בירכ בצפת', ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' מג-קב; *Encyclopedia Judaica*, IV, Jerusalem 1971, pp. 582-584; ראה: שו"ת מהר"ם אל אשקר, סביוניטה שי"ד, סימן קיב-קיג; קורא הדורות, לא ע"ב; דברי יוסף, סימן קקבא; החיד"א, שה"ג, מע"ג, אות מ, סימן קב; טוב מצרים, כד ע"ב; המבוא של י' גליס ל'שו"ת מהר"ם אל אשקר',

ירושלים תשי"ט, עמ' ג-ו; *Encyclopedia Judaica*, II, Jerusalem 1971, pp. 511-513; ראה: שו"ת הרדב"ז, א (לעיל, הערה 12), סימן סז, תקיג; ב (לעיל, הערה 30), סימן תרח.

39 ראה: שו"ת הרדב"ז, א (לעיל, הערה 12), סימן סז, תקיג; ב (לעיל, הערה 30), סימן תרח.
40 ראה: יערי, אגרות, עמ' 139.

יעלה לשם שום יהודי.⁴¹ לדעת א' יערי, האיסור לעלות לקברו של שמואל הנביא ופריחת הקבלה במאה הט"ז, הן-הן הסיבות להפרכתה של צפת וסביבותיה למקום-משיכה לזיירות.⁴² לעומת זאת, מ' בניהו הביא הוכחות כי למירון עלו כבר קודם-לכן, אלא שבואם של המגורשים וזיקתם המיוחדת לקבלה הם שהגבירו את הזיירות לצפת ולמירון.⁴³ העליות לזיירות ממצרים נערכו לרוב בין פסח לעצרת, תקופה נעימה לטיולים ונוחה למסעות.⁴⁴ כאמור, הזיירות היו מקור כלכלי חשוב ליהודי ארץ-ישראל. הרדב"ז סיפר כי העולים לקברו של שמואל הנביא היו רגילים להביא נדרים ונדבות וחוז' ממה שניתן לשימור המקום — '... גם יש בנדבות חלק לעניים ולצרכי צבור...'⁴⁵ במאה הי"ז העיד ר' אברהם הלוי, מחכמי מצרים,⁴⁶ כי 'העולים לזיירות לארץ-ישראל חיבת ראות הקודש מכשירתם להרחיב לכם ולתת מנה יפה גם לכולל העיר וגם לתלמידי חכמים...'⁴⁷

קרוב לוודאי שהעולים היו בעלי-אמצעים, שיכלו לשאת בהוצאות הדרך ובהוצאות נוספות הכרוכות בשהיה בארץ. הוצאות אלו כללו בין השאר תשלום מס-הדרכים (ג פר — غفر). מס זה נגבה מעולי-רגל ומסחרים יהודים ונוצרים בנקודות מסוימות ובשיעורים קבועים.⁴⁸

החיד"א, בתיאור תולדות חייו של ר' יעקב קאשטרו, מספר כי המהריק"ש עלה להשתטח על קברות הצדיקים בצפת, '... כמו שנוהגים גם היום איזה גבירים מארץ מצרים וגלילות טורקיה והיה הרב מהריק"ש ימים אחד וחזר כמנהג העולים לזייר"א [ההדגשות שלי, מ"ל]...'⁴⁹ בדרך-כלל לא התכוונו המבקרים להישאר בארץ, וכך נרמז בדברי החיד"א שהובאו לעיל. לכן פסקו החכמים שהעולים לזיירות 'דעתם לחזור' ועליהם לקיים יום טוב שני של גלויות בשמותם בארץ.⁵⁰ כיוצא בזה קבעו רוב הפוסקים שאין בזיירות משום מצווה אלא זכות, בעוד שלגבי עלייה

41 שו"ת הרדב"ז, ב (לעיל, הערה 30), סימן תרח. לתולדות המקום ראה: ש' רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א, תל-אביב תר"צ, עמ' 186-187 [להלן: רוזאניס, תוגרמה]; ע' שוחט, 'לתולדות בית הכנסת על קברו של שמואל הנביא', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ו (תרצ"ט), עמ' 81-86; י' בן-צבי, 'יישוב יהודי ליד קברו של שמואל הנביא', שם, י (תש"ג-תש"ד), עמ' 12-18; אשתור, תולדות היהודים, ב, עמ' 382-383; א' יערי, 'תולדות ההילולא במירון', תרכ"ץ, לא (תשכ"ב), עמ' 92-99; ר' ורבלובסקי, 'תפילות על קבר שמואל הנביא', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' רל"ט-רנ"ג; ע' שוחט, ש"ח קוק ו' בן-צבי, 'לתולדות בית הכנסת על קבר שמואל הנביא', ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ב (תשכ"ה), עמ' 241-256; י' שציפאנסקי, ארץ-ישראל, ב, ירושלים תשכ"ח, עמ' תע, הערות 2, 3; א' כהן, יהודי ירושלים במאה השש-עשרה לפי תעודות תורכיות של בית-הדין השרעי, ירושלים תשל"ו, עמ' 26 [להלן: א' כהן, יהודי ירושלים].

42 יערי, שם, עמ' 79-92.

43 מ' בניהו, 'הנהגות מקובלות בצפת במירון', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' יא-לד.

44 יערי, אגרות, עמ' 117; בניהו, שם, עמ' יא-יב.

45 שו"ת הרדב"ז, ב (לעיל, הערה 30), סימן תרח. וכן שם, א, סימן סז, תקיג.

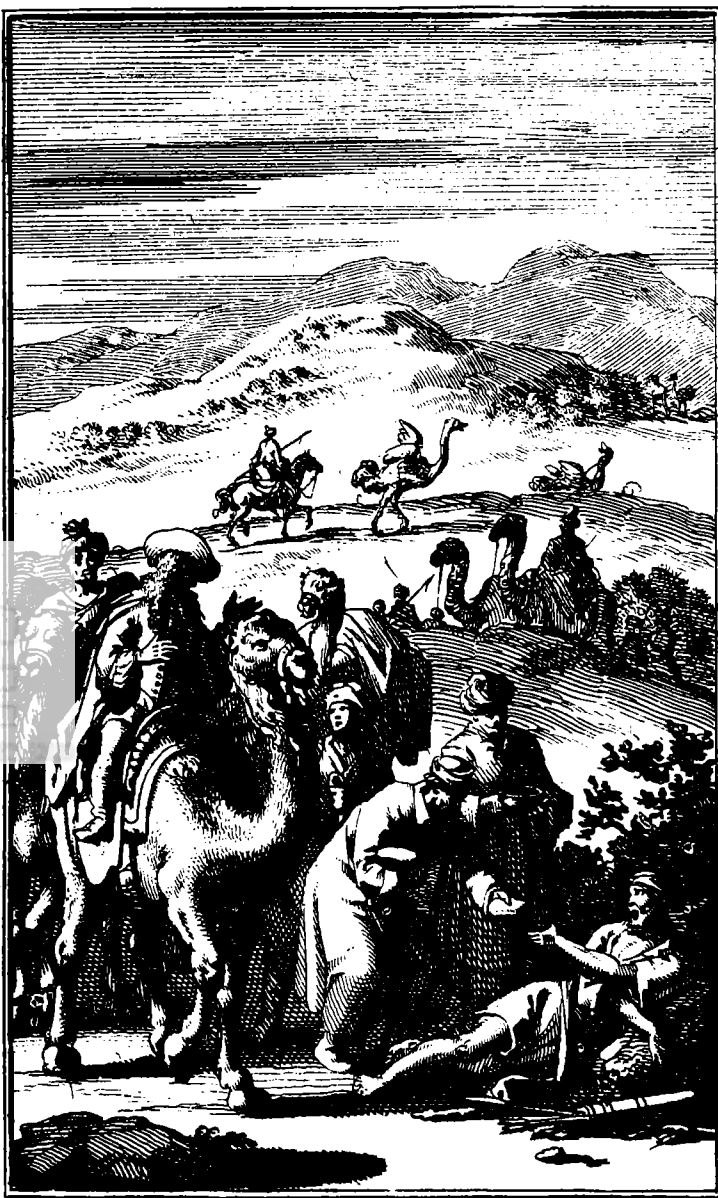
46 ראה: החיד"א, שה"ג, מע"ג, אות א, סימן עב; טוב מצרים, ד ע"א: *Encyclopedia Judaica*, II, Jerusalem 1977, p. 150.

47 שו"ת גנת ורדים, קושטאנדינה תע"ז-תע"ז, תו"מ, כלל ג, סימן ה [להלן: שו"ת גור"ר].

48 ראה: יערי, אגרות, עמ' 136, 154-155; י' בן-צבי (מהדיר), מסעות ארץ-ישראל לרבי משה באסולה, ירושלים תרנ"ז, עמ' 51, 53, 65; א' יערי, מסע משולם מוולטרה, עמ' 61; שו"ת הרדב"ז, א (לעיל, הערה 12), סימן תנד; שם, ד (לעיל, הערה 6), סימן סה; אשתור, תולדות היהודים, ב, עמ' 267-268; א' כהן, יהודי ירושלים, עמ' 25, 40 הערה 1; י' פרידמן, ארץ ישראל וירושלים ערב הכיבוש העות'מאני, א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 22, הערה 70.

49 החיד"א, שה"ג, מע"ג, אות י, סימן רנט. השווה: שו"ת מהר"י בירב (לעיל, הערה 29), סימן כב.

50 שו"ת הרדב"ז, ד (לעיל, הערה 6), סימן עג; שו"ת גור"ר, אר"ח, כלל ד, סימן יד. מעניין לציין כי בירושלים היה מנהג שהרווקים העולים לזיירות יקיימו רק יום טוב אחד. ראה: י' גלים (עורך), מנהגי ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' קג, הלכה יב. לא כן סבר ר' אברהם הלוי האומר: '... ורואה אני שהבחורים העולים לזיירה לא יודמן לאחד מהם שירבו לו מוהר ומתן בשלחן ערוך ולחם פנים לפניו תמיד וכשם שנכנס נודד כך יוצא נודד...'. שו"ת גור"ר, שם, סימן טו.

שיירה
במדבר סיני.
ציור
משנת 1658

לארץ-ישראל לשם השחקעות, נחלקו הדעות, כפי שהראינו לעיל. היטיב להביע רעיון זה ר' יוסף דיטראני, בנו הצעיר של ר' משה דיטראני: 'שאינ עיקר המצווה בעליה אלא בישובה והדיר' שמה כמו שהביא הרמב"ן ז"ל אבל מי שעולה לראותה ע"ד לחזור, לא מצינו בזה מצוה מפורסמת.⁵¹

51 שו"ת מהרי"ט, ב, לבוב תרכ"א, סימן כח. השווה: שו"ת הרדב"ז, א (לעיל, הערה 12), סימן תנד; שו"ת דרכי נעם (לעיל, הערה 22), אה"ע, סימן ז.

העלאת עצמות-מתים

הזמנות אחרת לעלות לארץ-ישראל היתה כשעת העברת עצמות-מתים לקבורה. נראה שגם עליות לשם כך היו שכיחות אצל יהודי מצרים יותר מאשר במקומות אחרים. ואכן, נשאל הרדב"ז שאלות אחדות בנדון המצביעות על המיוחד שבתופעה זאת במצרים. למשל, כהן שקבר את מתו במצרים על-מנת לפנותו ולהעלותו לירושלים, האם מותר לו להיטמא בזמן שמעלה אותו? מתשובת הרשב"א⁵² המוכאת על-ידי הרדב"ז, נראה שמותר לכהן להיטמא בתנאי שהגוויה תהיה שלמה בהוצאתה. ואמנם בגלל אווירה היבש של מצרים, נשאר המת שלם אפילו אחר כמה שנים, כי החול סופג את הלחות שבו.⁵³ או שאלה אחרת: '... על מה שנהגו במצרים להניח על המתים מצבות של אבן גדולה וכותבין עליה שם המת, וכשמפנין אותו להעלותו לירושלים, באים הגויים וגונבין אותם ומוחקין הכתיבה וחוזרין ומוכרין לישראל לצורך מתים אחרים, אם יש בזה צד איסור?'⁵⁴ העברת עצמות מתים היתה כרוכה בסכנה רבה מצד המלכות, ולפי עדות מהמאה הי"ז עשו האנשים את מלאכת ההעברה '... באימה וכיירה ובפחד ובחלחלה מפני חמת המציק שלא ירגיש בהם, שאם ח"ו ירגיש בהם המלכות יש פחד גדול שמא יישרפו ויהרגו למביאייהם'.⁵⁵ מה מקורה של סכנה זאת? הנוסע הנוצרי ניבור שביקר במזרח במאה הי"ח מספר כי התורכים אסרו בכל תוקף להוציא גופות-מתים או חנוטים מחוץ למצרים, אך כיוון שבית-המכס באלכסנדריה היה בפיקוח של יהודים, התאפשר להם להעביר גוויות מחוץ למצרים.⁵⁶ נראה שסיבה בטחונית זאת היא העילה לשאלה שנשאל הרדב"ז, אם מותר לכפול את קומתם של המתים (המועברים ממצרים לארץ-ישראל) — ולפעמים מתפרקים האברים ומשתברים העצמות — האם אין בזה משום בזיון המת? הרדב"ז התיר, כי הכול הוא לכבודו של המת, ומסיים: 'ולא יהיה גדול מס"ת [מספר תורה] דבמקום הסכנה [ההדגשה שלי — מ"ל] מותר להניחו על החמור ולרכוב עליו...'⁵⁷

מכל האמור לעיל מותר להסיק כי העלאת עצמות-מתים ממצרים לארץ-ישראל היתה אחד האמצעים לשמירת הקשר בין שני המרכזים. אין זו תופעה חדשה וייחודית למצרים דווקא, אך בגלל קרבתה של זו לארץ-ישראל ותנאיה האקלימיים המיוחדים, היתה העלאת עצמות-מתים ממצרים אינטנסיבית יותר ומתמשכת לאורך כל התקופות.⁵⁸

52 שו"ת הרשב"א, א, בני-ברק תשי"ח, סימן רצב.

53 שו"ת הרדב"ז, ב (לעיל, הערה 30), סימן תשל"ב; שם, ח, בני-ברק תשל"ה, יור"ד, סימן רב. על השאלה האם מותר לקבור בירושלים, ראה: שציפאנסקי, ארץ-ישראל, א, עמ' תלו, הערה 2. הנוסעים הנוצריים שביקרו בארץ במאה הי"ז מספרים שהיהודים השתדלו לקבור את מתיהם בעמק יהושפט, בנחל קדרון, כי בו יתקיים משפט הקיצין. ראה: מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 328, 349, 361, 364, 374. כמ"כ ראה: שו"ת הרדב"ז, ח, יור"ד, סימן קצז: 'פה הם עושים להעלותם לירושלים, דקבלה בידינו שאין תחיית המתים אלא בעמק יהושפט ושם ירדו הנשמות לגוף...'

54 שו"ת הרדב"ז, ב (לעיל, הערה 30), סימן תשמ"א; וכיוצא בזה, שם, ה, ליוורנו תקע"ח, סימן אלפיים רו.

55 ר' שמואל ויטאל, שו"ת באר מים חיים, ניו-יורק תשכ"ח, סימן מב. השווה: שו"ת הרדב"ז, ח (לעיל, הערה 53), יור"ד, סימן קצז; שו"ת הרשד"ם, שאלוניקי שנ"ד-שנ"ח, יור"ד, סימן רג.

56 M. Niebuhr, *Travels through Arabia and other Countries in the East*, I, Edinburgh 1972, p. 35

57 שו"ת הרדב"ז, ב (לעיל, הערה 30), סימן תרי"א.

58 ראה: אשתור, תולדות היהודים, ב, עמ' 363, הערה 56; ש' אסף ול"א מאיר (עורכים), ספר היישוב, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' כז-כח, 40; ש"ד גויטיין, 'שלש אגרות מן העיר קירואן אל יוסף בן עוכל', תרכ"ן, לד (תשכ"ה), עמ' 165, הערה 12.

מסלול הנסיעה וסכנות-הדרך

בשני מסלולים באו העולים ממצרים לארץ-ישראל. האחד הוא דרך הים: נמל המוצא היה אלכסנדריה ומשם הגיעו לעזה או לצידון. דרך זו היתה מסוכנת יותר וכיחוד כימות הגשמים. גם אלה מן החכמים שסברו ש'מנא אמון ולמעלה כופין לעלות', לא חייבו לעשות זאת בדרך הים, אלא כימות החמה וכשאינן סכנת הליסטים.⁵⁹

המסלול השני היה דרך חוף-סיני, הידוע כ'דרך הים'. הנוסע שיצא מקאהיר הגיע כעבור שמונה ימים לנחל מצרים, שהרדב"ז זיהה אותו כוואדי אל עריש, הוא הגבול המסורתי בין מצרים לארץ-ישראל: '... וכן אומרים עד היום הגויים כי עד שם הוא גבול מצרים ומשם ואילך הוא בלד אל שאמיה... ואני [הרדב"ז] עברתי בו והוא מלא על גדותיו ושוב עברתי בו והוא יבש... ומשם ועד עזה יש מהלך שני ימים...'.⁶⁰ אילו אותו נוסע היה יוצא מדמיאט (Damietta), היה מגיע כעבור חמישה ימים.⁶¹ בדרך זו נעו שיירות רבות ממצרים לארץ-ישראל, הלך וחזור.⁶² כתחנת-מעבר שימשה עזה ובה נחקנה חקנה שלא לצאת משם לדרך כיום הרביעי בשבת, 'משום דקרום הדבר שיבואו לידי חלול שבת...'.⁶³ הכוונה כאן היא לדרך הארוכה של אורחות הגמלים שיצאו מעזה דרך אל עריש למצרים.⁶⁴

כל הפוסקים שחייבו לעלות ממצרים לארץ-ישראל בדרך היבשה גרסו שאין סכנה במסלול זה, שהרי במקום סכנה אין לכפות. גם הרדב"ז, שקבע שאין דנין האידנא הכל מעלין לא"י, סבר שאין כל סכנה בעלייה ממצרים, שהרי 'כמה עוללים ויונקים עולין לא"י ואין מסתכנים'.⁶⁵ הכוונה כאן היא לסכנת-נפשות או פגעי-טבע, אבל שודדי דרכים בוודאי היו מצויים. שוכני המדבריות הבודוים שחיו על הביזה — לא נמנעו מלהחקיף שיירות של עולי-רגל למכה. עדות לכך אנו מוצאים, באחת מתשובות הרדב"ז, בה מסופר על הולכת בגדים מארץ-ישראל למצרים תמורת עורות של 'ג'אמיס' [תאן]. מתוכנה של התשובה אנו למדים שדרכי המסחר היו מסוכנות ולא פעם התנפלו על השיירה וגנבו את הסחורות.⁶⁶

- 59 ראה לעיל, הערה 15.
 60 שו"ת הרדב"ז, ה (לעיל, הערה 54), סימן אלפיים רו.
 61 ראה שם, שם. דברים אלה תואמים יפה את פירושו של ר' אברהם אבן עזרא לשמות יג יז, האומר כי ממצרים ועד ירושלים דרך פלשתים הוא כמו מהלך עשרה ימים. וכן ראה: י' לוזיטאנוס, 'הנוסע פייר בילון על הקהילות במזרח ויהודי ספרד במאה ה-17', אוצר יהודי ספרד, א, ירושלים תשי"ט, עמ' 69.
 62 שו"ת הרדב"ז, ד (לעיל, הערה 6), סימן נז.
 63 שם, סימן עז; שו"ת הרשד"ם, יור"ד, סימן קלא. השווה: שו"ת באר מים חיים (לעיל, הערה 55), סימן נד.
 64 לתולדות היישוב היהודי בעזה במאות ה-17 וה-18, ראה: י' כנעני, 'לתולדות היישוב היהודי בעזה', ידיעות בחקירת א"י ועתיקותיה, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 224-232; רוזאניס, תוגרמה, א, עמ' 188-189; בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה, עמ' 167.
 65 שו"ת הרדב"ז, ג (לעיל, הערה 11), סימן תח.
 66 שם, ב, סימן תרלח, וכן שם, א, סימן תס; שם, ד, סימן פא. ידיעות חשובות על דרכי הנסיעה ממצרים לארץ-ישראל בשלהי התקופה הממלוכית נמצאות בתיאוריהם של הנוסעים היהודים מאיטליה, ר' משולם מוולטרה (יערי, מסע משולם מוולטרה, עמ' 59-67) ור' עובדיה מברטנורא (יערי, אגרות, עמ' 124-125).